

HİCRÎ 4. ASIR FIKİH USÛLÜ DÜŞÜNÇESİNDE MUHKEM VE MÜTEŞÂBİH: CESSÂS, BÂKİLLÂNÎ VE KÂDÎ ABDÛLCEBBÂR MUKAYESESİ

Muḥkam and Mutashâbih in the 4th Century Hijrî Fiqh Usûl Thought: A Comparison of al-Jaṣṣâs, al-Bâqillânî and Kâdî 'Abd al-Jabbâr

Ramazan ÇÖKLÜ

Öğr. Gör. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İslâmi İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, Bilecik, Türkiye.

Lecturer, Dr., Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Islamic Studies, Department of Arabic Language and Eloquence, Bilecik, Turkey.

ramazan.coklu@bilecik.edu.tr, Orcid.org/0000-0002-3639-1600.

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 24 Eylül / September 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 29 Kasım / November 2022

Yayın Tarihi / Published: 31 Aralık / December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December 2022

Cilt / Volume: 22 Sayfa/Pages: 199-227.

Atıf / Citation: Çöklü, Ramazan. "Hicri 4. Asır Fıkıh Usûlü Düşüncesinde Muḥkem ve Müteşâbih: Cessâs, Bâkîllânî ve Kâdî Abdülcebbâr Mukayesesî [Muḥkam and Mutashâbih in the 4th Century Hijrî Fiqh Usûl Thought: A Comparison of al-Jaṣṣâs, al-Bâqillânî and Kâdî 'Abd al-Jabbâr]". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]-Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZİFDER]* 22 (Aralık / June 2022): 199-227.

<https://doi.org/10.51553/bozifder.1179774>

Etik Beyan/ Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**Ramazan ÇÖKLÜ**).

İntihal/ Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Öz

Cessâs (öl. 370/981), Bâkılânî (öl. 403/1013) ve Kâdî Abdülcebâr (öl. 415/1025), hicri 4. asırda yaşayan yahut ömrünün büyük çoğunluğu hicri 4. asırda geçen dönemin tanınmış âlimleridir. Farklı itikadî mezheplere mensup bulunan bu üç âlim, günümüze ulaşan en eski ve en kapsamlı fıkıh usûlü eserlerinin yazarlarıdır. Onların usûl eserleri, konuların fıkıh usûlü-kelâm ilişkisi içerisinde incelenmesi, muhalif gördükleri iddiaların kendilerine yönelttikleri sorulara cevap niteliğindeki açıklamalarla bertaraf edilmeye çalışılması ve birçok meselenin akli, nakli ve dilbilimsel delillerle temellendirilmesi yönüyle ortaktır. Cessâs, Bâkılânî ve Kâdî Abdülcebâr'ın fıkıh usûlü ve kelâm ilişkisi çerçevesinde incelediği ve görüşlerini akli, nakli ve dilbilimsel delillerle temellendirmeye çalıştığı konulardan biri de muhkem ve müteşâbih lafızların delaletidir. Kelâm ilminde tevhid ve tenzih eksenli incelenen muhkem ve müteşâbih lafızlar, fıkıh usûlünde genel olarak bir anlama problemi şeklinde tartışılmıştır. Modern dönemde muhkem ve müteşâbih lafızlarla ilgili yapılan çalışmaları incelediğimizde çoğunlukla mezkûr iki lafzın te'vili üzerine yoğunlaşıldığını, meselenin fıkıh usûlünü ilgilendiren yönüne genellikle değinilmediğini görmekteyiz. Kâdî Abdülcebâr'ın konuya yaklaşımıyla ilgili bazı çalışmalar yapılmıştır. Fakat bunlarda çoğunlukla muhkem ve müteşâbihin kelâmî boyutuna değinilmemiş, fıkıh usûlündeki kullanımına ise yer verilmemiştir. Cessâs ve Bâkılânî'nin muhkem ve müteşâbih konusundaki düşünceleri ise tespit edebildiğimiz kadarıyla müstakil olarak incelenmemiştir. Bu araştırma, Cessâs, Bâkılânî ve Kâdî Abdülcebâr gibi yaşadığı döneme damga vuran ve kendisinden sonraki usûlcüleri etkileyen meşhur âlimlerin muhkem ve müteşâbih lafızların delaletiyle ilgili görüşlerini inceleyerek literatürde önemli bir ihtiyacı karşılama hedefindedir. Çalışmada önce Cessâs, Bâkılânî ve Kâdî Abdülcebâr'ın muhkem ve müteşâbih tanımlarına yer verilecek, ardından meselenin fıkıh usûlüne etki eden itikadî boyutuna değinilecek, sonra da müteşâbih lafızların anlaşılma sorunundan söz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh Usûlü, Muhkem, Müteşâbih, Cessâs, Bâkılânî, Kâdî Abdülcebâr.

Abstract

Al-Jaššâs, Bâqillânî, and 'Abd al-Jabbâr were well-known scholars of the period who lived in the 4th century of Hijri or spent most of their lives in the same century. These three scholars, who belonged to different schools of Islamic theology, are the authors of the oldest and most comprehensive works of usûl al-fiqh that have survived. Their usûl works are similar in that they examine the issues within the relationship between usûl al-fiqh and kalâm, try to eliminate the claims of their opponents with explanations in response to the questions they pose to them, and justify many issues with rational, narrative, and linguistic evidence. One of the issues that al-Jaššâs, Bâqillânî, and 'Abd al-Jabbâr examined within the framework of the relationship between the usûl al-fiqh and kalâm and tried to justify their views with rational, narrative, and linguistic evidence is the implication of muhkam and mutashâbih words. The muhkam and mutashâbih words, which are analyzed in kalâm on the axis of tawhîd and tanzih, are generally discussed as a problem of understanding in the usûl al-fiqh. When we examine the studies on muhkam and mutashâbih in the modern period, we see that they mainly focus on interpreting of these two words mentioned above. Although some studies have been conducted on 'Abd al-Jabbâr's approach to the subject, they mostly focus on the kalâmî dimension of the issue and do not touch upon the nature of muhkam and mutashâbih in the usûl al-fiqh. Similarly, al-Jaššâs and Bâqillânî's views on muhkam and mutashâbih

have not been examined independently as far as we can determine. This study aims to fulfil an essential need in the literature by examining the views of famous scholars such as al-Jaššās, Bāqillānī, and ‘Abd al-Jabbār, who left their mark on the period in which they lived and influenced the later methodists, on the implication of muhkam and mutashābih words. First, the definitions of muhkam and mutashābih by al-Jaššās, Bāqillānī, and ‘Abd al-Jabbār will be given, and then the theological dimension of the issue that influenced the usūl al-fiqh will be mentioned, and then the problem of understanding the mutashābih words will be discussed.

Keywords: Usūl al-fiqh, Muhkam, Mutashābih, al-Jaššās, Bāqillānī, ‘Abd al-Jabbār.

Giriş

Yüce Allah’ın (c.c.), “O, sana Kitab’ı indirendir. Kur’an’ın bazı ayetleri muhkemdir, onlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşâbihdir”¹ sözüne itibarla Kur’an âyetlerinin delaletine yönelik ilk taksim olduğu² anlaşılan muhkem ve müteşâbihin İslâmî literatürde asıl tartışılma nedeni kelâmî öncüllere; ilâhî tevhid ve tenzih ilkesine dayanmaktadır. İslâm’a saldırı ve dini tahrif amacıyla Kur’an’da çelişki ve kusur bulunduğunu iddia ederek âyetlerde iddia edilenin aksine onun beyan vasfını taşımadığını ve insanlığın hidayet rehberi olamayacağını dillendiren İbnü’r-Râvendî’nin (öl. 301/913-914) de içinde bulunduğu bazı kişiler ve diğer din mensupları gibi birtakım gruplar, âlimlerin muhkem ve müteşâbih kavramlarını daha geniş bir perspektiften ele almalarını zorunlu kılmışlardır.³ İslâm’ı tahriften, Kur’an’ı da kuşku uyandırıcı ithamlardan korumak isteyen Müslüman düşünürlerin bir kısmı müteşâbih âyetleri te’vil ederken, bir kısmı da te’vile karşı çıkmışlardır.⁴

¹ Âl-i ‘İmrân 3/7.

² Ebü’l-Feth Tâcüddin Muhammed b. Abdilkerim b. Ahmed eş-Şehristânî, *Mefâtihu’l-esrâr ve mesâbihu’l-ebâr*, thk. Muhammed Ali Âzerşeb (Tahran: Merkezü’l-Buhüs ve’d-Dirâsât li’t-Türâsi’l-Mahtût, 1429/2008), 1/51.

³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Ebü’l-Hasen Kâdî’l-Kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedânî, *el-Muğnî*, thk. Emin el-Hûlî (b.y.: y.y., ts.), 16/370-372, 360-400; a.mlf., *Şerhu’l-Usûli’l-hamse*, thk. Abdülkerim Osmân (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1416/1996), 216-230, 605-609; Ebü Bekr Muhammed el-Basrî el-Bâkîllânî, *el-İntisâr li’l-Kur’an*, thk. Muhammed Isâm el-Kudât (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1422/2001), 2/775-785; Ebü Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Esâsü’t-takdis* (Lübnan: Dâru Nûru’s-Sabâh, 1432-2011), 26-30, 103-120, 222-250; Adem Yerinde, “Müşkilü’l-Kur’an”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/164-167.

⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “Müteşâbih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 32/204-207.

Muhkem ve müteşâbih konusu fıkıh usûlünde daha çok bir anlaşılma problemi olarak gündem olmuş ve zamanla mecaz, mücmel ve tahsis gibi sözün zâhirî anlamının dışında kullanıldığı tüm ifade formlarını ilgilendiren kapsamlı bir delalet tartışmasına dönüşmüştür. Bununla birlikte meselenin fıkıh usûlüne etki eden yönü de itikadî endişelerden uzak değildir.⁵

Cessâs (öl. 370/981) *el-Fusûl*'de, Bâkılânî (öl. 403/1013) de *et-Takrîb ve'l-irşâd* isimli fıkıh usûlü eserinde muhkem ve müteşâbihi müstakil bir konu olarak incelemektedir. Kādî Abdülcebbar'ın (öl. 415/1025) fıkıh usûlü eseri *el-Umed* günümüze ulaşmasa da gerek *el-Muğnî*'de gerekse *Müteşâbihü'l-Kur'ân*'da yer alan geniş bilgiler, Kādî'nin muhkem ve müteşâbih düşüncesini Cessâs ve Bâkılânî'nin usûl eserlerinde incelediği ölçüde, yani fıkıh usûlü ilmiyle ilişkili olduğu kadar açıklamaya yetecek ölçüdedir. Modern dönemde muhkem ve müteşâbih lafızlarla ilgili yapılan çalışmalarda çoğunlukla mezkûr iki lafzın te'vili üzerine yoğunlaşmış, meselenin fıkıh usûlüne etki eden yönüne yeterli ölçüde değinilmemiştir.⁶ Bu araştırma, hem muhkem ve müteşâbihin fıkıh usûlündeki işlenişini konu edinmesi hem de günümüze ulaşan en eski ve en kapsamlı fıkıh usûlü eserlerinin yazarları olan hicrî 4. asır usûlcüleri Cessâs, Bâkılânî ve Kādî Abdülcebbar'ın konuyla ilgili görüşlerini tespit etmesi yönüyle literatürde önemli bir ihtiyacı karşılamakta hedefindedir.⁷

⁵ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *el-Füsûl fi'l-Usûl*, thk. Muhammed Muhammed Tâmir (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1431/2010), 1/205-208; Ebû Bekr Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd (es-Sagîr)*, thk. Abdülhamid b. Ali Ebû Züneyd (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998), 1/328-330.

⁶ Bu çalışmaların bazıları şunlardır: Kerim Özmen, *İmam Mâtürîdî ve Kādî 'Abdülcebbar'ın Tefsirlerinde Yüce Allah'a Dair Müteşâbihlerin Yorumu* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 1/251; Yusuf Işıcık, "Kur'an-ı Kerim'de Müteşâbih ve Te'vili", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1996), 55-65; M. Zeki Duman, "Müteşâbihâtın Te'vili", *Bilimname: Düşünce Platformu* 3/9 (2005/3), 39-54; Ali Akay, "Kādî 'Abdülcebbar'ın Müteşâbihleri Yorumlama Metodu Üzerine Bir Değerlendirme", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2006), 293-313.

⁷ Davut İlaş, Bâkılânî ile Kādî Abdülcebbar'ın muhkem ve müteşâbih düşüncesinden bir iki paragraf halinde kısaca söz etmiş, meselenin teferruatına ve itikadî yönüne ise değinmemiştir. Hicrî 4. asır mercek altına alan çalışmamızın kapsamı daha geniştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Davut İlaş, *Fıkıh Usulünde Mütakellimün Yönteminin Delâlet Anlayışı* (İstanbul: İsam Yayınları, 2011), 210.

1. Muhkem ve Müteşâbihin Terim Anlamı

Muhkem, sözlükte “sağlam kılınan,⁸ sağlam yapılan ve men edilen”⁹ anlamlarına gelmektedir. Müteşâbih ise “birbirine benzeyen”,¹⁰ ve “karışacak şekilde birbirine benzeyen”¹¹ demektir. İki lafız türünün sözlük anlamlarını incelediğimizde muhkemde netlik/kesinlik, müteşâbihte ise karışıklık olgusu dikkat çekmektedir. Bu açıdan bakıldığında muhkem ve müteşâbihin sözlük anlamıyla birazdan açıklayacağımız terim anlamı arasında bir benzerlik olduğu düşünülebilir.

Âlimler muhkem ve müteşâbihin ne olduğu hususunda farklı görüşler benimsemişlerdir. Görüşlerine yer vereceğimiz Cessâs, Bâkîllânî ve Kâdî Abdülcebâr’ın tanımları da bazı yönlerden benzerlik arz etmekte bazı yönlerden ise ayrışmaktadır. İki lafız türünün mahiyetine yönelik yorumların sahabe dönemine kadar uzandığını göz önünde bulundurduğumuzda¹² hicrî 4. asırdaki tanımların artık usûlcülerin zihninde yerleşik tanımlar olduğunu söyleyebiliriz.

1.1. Cessâs

Cessâs, *el-Fusûl*’de muhkem ve müteşâbih konusuna Kerhî’den aktardığı (öl. 340/952) tanımlarla başlamış ve onun muhkemi; “Sadece bir anlama ihtimali olan söz-وَاحِدًا-وَجْهًا إِلَّا يَحْتَمِلُ إِلَّا” olarak, müteşâbihi de “İki veya daha çok anlama ihtimali olan söz-أَوْ أَكْثَرَ مِنْهُمَا-وَجْهَيْنِ أَوْ أَكْثَرَ” olarak tanımladığını aktarmıştır. Ancak Cessâs’ın kendisi *el-Fusûl*’de mezkûr iki terimi tanımlamadığı gibi Kerhî’nin tanımlarını da eleştirmemiştir. Bu, onun Kerhî’nin tanımlarını onayladığına dair bir işaret

⁸ Ebü’l-Hasen Ali b. el-Hasen el-Hüseyin el-Hünâî el-Ezdî Kürâunneml, *el-Münecced fi’l-lüğa*, thk. Ahmet Muhtar Ömer, Dâhî Abdülbaki (Kahire: Âlimü’l-Kütüb, 1409/1988), 1/119, 148.

⁹ Kürâunneml, *el-Münecced*, 1/119; Ebü Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî, *el-Cemhere*, thk. Remzî Münîr Ba’lebekkî (Beyrût: Dâru’l-İlmi li’l-Melâyîn, 1407/1987), 1/143.

¹⁰ Ebü Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcü’l-lüğa ve sıhâhü’l-arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafur Attar (Beyrût: Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 1987/1407), 6/2236; Ebü’l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî, *Mücmelü’l-lüğa*, thk. Züheyr Abdülmuhsin Sultan (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1406/1986), 1/520.

¹¹ Ebü’l-Hasen Ali b. İsmâil ed-Darîr el-Mürsî, *el-Muhassas*, thk. Halil İbrahim Ceffâl (Beyrût: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1417/1996), 3/373.

¹² Ebü Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî (Beyrût: Dâr-ı İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1405/1985), 2/282-283.

sayılabilir.¹³ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*'da konuyu ikinci kez incelemiş ve kısımlarına yer vermese de muhkemi; “Lafzında iştirâk ve manasında ihtimal olmayan söz-*الَّذِي لَا اِحْتِمَالَ فِيهِ وَلَا اشْتِرَاكَ فِي لَفْظِهِ*” olarak tanımlamıştır. Bu tanıma göre muhkem, manasına açık bir şekilde delalet eden ve her türlü ihtimalden arınmış lafızların adıdır.

Cessâs, muhkemin kendi içinde aklî ve sem'î şeklinde iki kısma ayrıldığını, bu taksimi kitabın başında açıkladığını söyler.¹⁴ Ne var ki *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ın ilk kısımlarında ve genel içeriğinde muhkem ve müteşâbih konusu ikinci kez açıklanmamıştır. Bu durumda Cessâs'ın söz ettiği bölüm, günümüzdeki mevcut nüshada eksik olabilir. Belki de Cessâs “kitabın başında açıkladık” ifadesiyle *el-Fusûl*'ün günümüze ulaşmayan kısımlarını kastetmiştir. Çünkü o, *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ın girişinde *el-Fusûl*'ü bu kitaba mukaddime olarak yazdığını dile getirmektedir.¹⁵

Cessâs, müteşâbihi; “birden çok manaya ihtimali olan ve muhkeme arz edilmesi gereken bir söz-*هُوَ اللَّفْظُ الْمُحْتَمِلُ لِلْمَعَانِي الَّتِي يَجِبُ رُدُّهُ إِلَى الْمُحْكَمِ*” olarak tanımlamaktadır.¹⁶ Tanımın öne çıkan özelliği, müteşâbih lafzın zâhir ifadesinin birden çok anlama ihtimalinin olmasıdır. O halde Cessâs'ın delalet anlayışında muhkem ve müteşâbih arasındaki temel fark; her türlü ihtimale kapalı olan muhkemin sadece bir anlama delalet etmesi, müteşâbihin ise birden çok anlama ihtimalinin olmasıdır. Nitekim Cessâs, usûlde mücmel kabul ettiği nikâh gibi müşterek lafızları,¹⁷ zâhiri teşbih ve tecsim ifade eden nasları¹⁸ ve iki farklı hükme imkân tanıyan kıraat farklılıklarını¹⁹ müteşâbih lafızlar arasında saymaktadır.

Cessâs, muhkem ve müteşâbihten her birinin kendileriyle Kur'an'ın nitelenmesi bakımından iki kısma ayrıldığını söyler. Birinci kısma göre Kur'an âyetlerinin tamamı bir bakımdan muhkem, diğer

¹³ Cessâs, *el-Füsûl*, 1/205.

¹⁴ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/280, 283.

¹⁵ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/5.

¹⁶ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/282.

¹⁷ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/152.

¹⁸ Cessâs, *el-Füsûl*, 1/207.

¹⁹ Cessâs, *el-Füsûl*, 1/205-206.

bakımdan müteşâbihtir. İkinci kısma göre Kur'an âyetlerinin yalnızca bir kısmı muhkem, diğer kısmı ise müteşâbihtir. Şöyle ki Allah (c.c.) Hûd sûresinin ilk âyetinde “*Elif, Lâ, Râ. Bu Kur'an, âyetleri, Hakîm ve her şeyden hakkıyla haberdar olan Allah (c.c.) tarafından muhkem kılınan bir kitaptır*”;²⁰ Yûnus sûresinin ilk âyetinde ise “*Elif, Lâ, Râ. Bunlar hikmet dolu Kitab'ın âyetleridir*”²¹ buyurmuştur. Bu da Allah'ın (c.c.) iki âyette Kur'an âyetlerinin tamamını muhkem olarak nitelediğini göstermektedir. Allah (c.c.) Zümer sûresinin 23. âyetinde ise “*Allah (c.c.) sözün en güzelini birbirine benzeyen ve tekrarlanan bir kitap olarak indirmiştir*”²² buyurmuştur. Bu da Allah'ın (c.c.) Kur'an'ın tamamını müteşâbih olarak nitelediğini göstermektedir. Diğer taraftan Âl-i 'İmrân sûresinin 7. âyetinde “*O, sana Kitab'ı indirendir. Kur'an'ın bazı âyetleri muhkemdir, onlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşâbihtir*”²³ buyrulmaktadır. Bu âyete göre Kur'an'ın bir kısmı muhkem, diğer kısmı ise müteşâbihtir. Cessâs'ın tanımlayıp açıkladığı muhkem ve müteşâbih de bu son kısma giren, yani Kur'an'ın bir kısmını oluşturan muhkem ve müteşâbihtir.²⁴

Cessâs, konunun devamında muhkem ve müteşâbihin anlamına ilişkin şu görüşlere yer verir:

1. İbn Abbas'a (r.a.) (öl. 68/687-88) göre muhkem nâsih, müteşâbih ise mensûhtur.
2. Muhkem, lafızları tekerrür etmeyen, müteşâbih ise lafızları teker-rür eden sözlerdir.
3. Câbir b. Abdullah'a (r.a.) (öl. 78/697) göre muhkem te'vili bilinen, müteşâbih ise te'vili bilinmeyen ifadelerdir.
4. Muhkem sadece bir manaya, müteşâbih ise iki manaya ihtimali olan lafızlardır.²⁵

Cessâs'ın aktardığı tanımları incelediğimizde muhkemle genellikle manası kolay bir şekilde anlaşılabilen lafızların kastedildiğini, müteşâbihle

²⁰ Hûd 11/1.

²¹ Yûnus 10/1.

²² ez-Zümer 39/23.

²³ Âl-i 'İmrân 3/7.

²⁴ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/280.

²⁵ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/282-283.

ise manası anlaşılmayan veya başka manalara ihtimali olan lafızların kastedildiğini görmekteyiz. Cessâs bu tanımların hiçbirini eleştirmemiş, hepsinin muhkem ve müteşâbihin kısımlarından biri sayılan doğru tanımlar olduğunu dile getirmiştir.²⁶ Belki de bunun nedeni, söz konusu tanımların içerik bakımından muhkem ve müteşâbihin anlaşılabilirliğine delalet etmeleridir.

1.2. Bâkılânî

Bâkılânî'nin delalet anlayışında bir terim olarak muhkemin iki farklı anlamı vardır.²⁷ O, bu iki anlamdan birincisinde de muhkemi iki farklı şekilde tanımlamıştır. Söz gelimi *et-Takrîb ve'l-irşâd*'da geçen tanıma göre muhkemin ilk anlamı şudur: “İhtimal yollarını ve kapalılığı kesin olarak giderecek şekilde manasını açıkça ifade eden hitap—*إِنَّهُ مُفِيدٌ لِمَعْنَاهُ*—*وَكَاشَفٌ لَهُ كَشْفًا يُزِيلُ الْأَشْكَالَ وَوُجُوهَ الْأَحْتِمَالِ*”.²⁸ *el-İntisâr li'l-Kur'ân*'da geçen tanıma göre ise muhkem; “Anlamı açık olan ve kastedileni bizzat kendisi ve zâhiriyle açıklayan lafızdır—*وَمَا هِيَ إِلَّا بِظَاهِرِهَا*—*وَمَا هِيَ إِلَّا بِظَاهِرِهَا*”. O, bu kısma dair şu âyetleri misal verir:²⁹ “*Muhammed Allah'ın resûlüdür*”,³⁰ “*Ey nebi*”,³¹ “*Anneleriniz ve kızlarınız size haram kılındı*”.³² Bâkılânî, Allah'ın (c.c.), tanımda sözü edilen vasıfları taşıyan kelâmının ve insan sözlerinin büyük çoğunluğunun muhkemin birinci tanımının kapsamına girdiğini söyler.³³

Bâkılânî, ikinci anlamda muhkemi, “Kendisiyle kastedilen manayı herhangi bir anlaşmazlık ve çelişkiye mahal vermeksizin ifade etmesi sebebiyle nazım ve tertibi muhkem olan lafız—*مُحْكَمٌ النَّظْمِ وَالتَّرْتِيبِ عَلَى وَجْهِ بُفِيدٍ*—*مِنْ غَيْرِ تَنَاقُضٍ وَأَخْتِلَافٍ يَدْخُلُ فِيهِ*” olarak tanımlamıştır. Bu tanıma göre muhkem, -nazım ve tertibi düzgün olduğu takdirde- birtakım manalara ihtimali olan sözleri ve manası karışık olan hitapları dahi kapsamına alabilecek

²⁶ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/282-283.

²⁷ Bâkılânî, *et-Takrîb*, 1/328; a.mlf., *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, 2/780.

²⁸ Bâkılânî, *et-Takrîb*, 1/328.

²⁹ Bâkılânî, *el-İntisâr*, 2/780.

³⁰ el-Fetih 48/29.

³¹ et-Tahrîm 62/1.

³² en-Nisâ 4/23.

³³ Bâkılânî, *et-Takrîb*, 1/328-330.

mahiyette bir lafız türüdür.³⁴ Nitekim Bâkîllânî, ikinci tanıma itibarla garîbü'l-hadîs³⁵ ve müşkilü'l-hadîs³⁶ terimlerinin kapsamına giren hadislerin, sahabe, şair ve edip sözlerinin tefsir ve te'vile ihtiyaç duymalarına rağmen muhkemin kapsamına dâhil olduklarını belirtir.³⁷ O, böylece Kur'an'daki zâhirî anlamında kullanılmayan lafızları da muhkem kabul etmiş olmaktadır.

Bâkîllânî'nin aktardığı iki muhkem tanımından birincisinin manaya, ikincisinin ise nazma yönelik olduğu söylenebilir. Zira birinci tanıma giren muhkem sözlerin zâhir ifadelerinin kendileriyle kastedilen manaya açık bir şekilde delalet etmelerine karşılık ikinci tanıma girenlerin birkaç anlama ihtimali olabileceği, bizzat Bâkîllânî'nin ifade ettiği bir olgudur.³⁸

Bâkîllânî, müteşâbihi sadece bir anlamda tanımlamıştır, fakat bu tanımın *et-Takrîb*'de ve *el-İntisâr*'da geçen ibareleri birbirinden farklıdır. Söz gelimi Bâkîllânî, müteşâbihi *et-Takrîb*'de; "Tamamını hakikat veya bir kısmını hakikat, bir kısmını da mecaz olarak kapsadığı farklı manalara muhtemel olan ve zâhirinden kendisiyle kastedilen mana anlaşılmayan lafız-*وَجِهَ الْحَقِيقَةِ عَلَى جَمِيعِهَا وَيَتَنَاوَلُهَا عَلَى وَجْهِ الْمُحْتَمَلِ لِمَعَانٍ مُخْتَلَفَةٍ يَقَعُ عَلَى جَمِيعِهَا وَيَتَنَاوَلُهَا عَلَى وَجْهِ الْحَقِيقَةِ وَبَعْضُهَا مَجَازًا، وَلَا يُبْنَى ظَاهِرُهُ عَمَّا قُصِدَ بِهِ*"³⁹ olarak tanımlamıştır. *el-İntisâr*'da geçen tanıma göre ise müteşâbihi; "Kendisiyle kastedilen anlam karışık ve anlaşılmasız olup manasını bilmek için te'vile ihtiyaç duyulan şeylerin tamamı-*هُوَ كُلُّ مَا أَشْكَلَ وَالتَّبَسُّسُ الْمُرَادُ بِهِ وَاحْتِيَجُ فِي مَعْرِفَةِ مَعْنَاهُ إِلَى طَلْبِ*-*التَّأْوِيلِ*"⁴⁰ dir. Tanımdan da anlaşıldığı üzere Bâkîllânî, karışık ve anlaşılmasız olduğu için manasının anlaşılması te'vile muhtaç olan bütün lafızları -sözü edilen karışıklığın lafızda veya manada olması arasında

³⁴ Bâkîllânî, *et-Takrîb*, 1/330.

³⁵ Hadis kitaplarında yer alan nadir kelimeleri inceleyen ilim dalı. Ayrıntılı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "Garîbü'l-Hadîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/376-378.

³⁶ Güvenilir iki hadis arasında görünürde zıtlık bulunması anlamındaki hadis terimi. Ayrıntılı bilgi için bk. Abdullah Aydınlı, "Muhtelifü'l-Hadîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/74-77.

³⁷ Bâkîllânî, *el-İntisâr*, 2/780.

³⁸ Bâkîllânî, *et-Takrîb*, 1/330.

³⁹ Bâkîllânî, *et-Takrîb*, 1/331; a.mlf., *el-İntisâr*, 2/781.

⁴⁰ Bâkîllânî, *el-İntisâr*, 2/781.

bir ayırımı yapmaksızın- müteşâbih kabul etmektedir.⁴¹ Bu durumda Bâkîllânî'nin delalet anlayışında kelâmî, dilbilimsel ve usûlî arka planı dikkate alınmaksızın zâhiri teccîm ve teşbîh içeren nassların, fıkıh usûlündeki mecaz, mücmel ve müşkil gibi manası ancak hâricî bir delil ve karine aracılığıyla anlaşılabilir. Mesela Bâkîllânî, fıkıh usûlünde mücmel ve müşte- rek kabul edilen “فَرْ” lafzının hayız ve temizlik anlamlarına ihtimali olmasından dolayı müteşâbih olduğunu açıklamaktadır. Yine ona göre “elle dokunmak” ve “cinsel ilişki” anlamlarına ihtimali olan “نَمَسَ” kelimesi de müteşâbih bir lafızdır.⁴² Görüldüğü gibi Bâkîllânî kelâm ve fıkıh usûlü ayırımı yapmaksızın birden çok anlama ihtimali olan bütün lafızların müteşâbih olduğunu iddia etmektedir.

Bâkîllânî, muhkem ve müteşâbihi kendi görüşüne uygun olarak tanımladıktan sonra bu hususta bazı tefsir ve meânî âlimleri tarafından ileri sürülen şu tanımları eleştirir:

1. Muhkem, harfleri bitişik olan, müteşâbih ise hurûf-ı mukattaalar gibi harfleri ayrı olandır.

2. Muhkem, te'vilini hem Allah'ın (c.c.) hem de ilimde derinleşen kimselerin bildiği sözler, müteşâbih ise anlamını sadece Allah'ın (c.c.) bildiği, mahlûkâtın ise bilemediği sözlerdir.

3. Muhkem va'd, va'id, helal, haram başta olmak üzere şeriatın kısaca ve ayrıntılı bir şekilde açıkladığı hükümler, müteşâbih ise kıssalar, meseller ve siyerdir.

4. Muhkem nâsîh, müteşâbih ise mensûhtur.

5. Muhkem, te'vil, nazar, ictihad ve benzeri bir şeye ihtiyaç duymadan manası zâhirinden anlaşılabilir lafızdır. Müteşâbih ise manası lafzından değil, te'vilinden anlaşılabilir sözdür.

6. Müteşâbih, lafzı ve manası karışık olan, muhkem ise olmayandır.⁴³

Bâkîllânî ilk üç tanımını, dilcilerin kullanımına aykırı olduğunu ileri sürerek hatalı bulmaktadır. Bu, onun muhkem ve müteşâbihin açıklanması ve anlaşılması hususunda hassas davrandığını göstermektedir.

⁴¹ Bâkîllânî, *el-İntisâr*, 2/781.

⁴² Bâkîllânî, *et-Takrîb*, 1/333.

⁴³ Bâkîllânî, *et-Takrîb*, 1/331-332; a.mlf, *el-İntisâr*, 2/780-781.

1.3. Kādî Abdülcebbâr

Kādî Abdülcebbâr muhkemi; “Kendisiyle kastedilen mana zâhir ifadesinden anlaşılan söz-*مَا أُحْكِمَ الْمُرَادُ بظَاهِرِهِ*” olarak tanımlamaktadır.⁴⁴ Bu tanıma göre muhkem, kendisiyle kastedilen manaya doğrudan delalet eden ve manasının anlaşılmasında herhangi bir karineye ihtiyaç duyulmayan lafızların adıdır. Müteşâbih ise “Kendisiyle kastedilen anlam zâhirinden anlaşılmayıp karineye ihtiyaç duyan sözdür-*ذَلِكَ-مَا لَمْ يُحْكَمْ الْمُرَادُ بظَاهِرِهِ بَلْ يَحْتَاجُ فِي ذَلِكَ-إِلَى قَرِينَةٍ*”.⁴⁵ Bu tanıma göre müteşâbihle, manasının anlaşılmasında karineye ihtiyaç duyulan her bir lafız türü kastedilmektedir. Görüldüğü gibi Kādî Abdülcebbâr, muhkem ve müteşâbihi, zâhiri esas alarak tanım- lamıştır. Buna göre fıkıh usûlünde zâhir anlamına bizzat delalet ederek hakiki anlamında kullanılan âm ve has lafızlar ile emir ve nehiyeler, Kādî’ye göre muhkem lafız kategorisine girmektedir. Manası karineyle anlaşılan mecazî ifadeler, tahsis edilen âm lafızlar ve manası beyan ile anlaşılan mücmel lafızlar ise müteşâbih lafzın kapsamına dâhildir.

Kādî Abdülcebbâr muhkem ve müteşâbihi tanımladıktan sonra bu konuda şu üç tanımı eleştirmektedir:

1. Muhkem; nâsîh, müteşâbih ise mensûhtur. Bu tanım İbn Abbas’a (r.a.) aittir.
2. Muhkem; farzlar, va’d ve vaîd; müteşâbih ise kıssalar ve mesellerdir.
3. Muhkem, hükümlerin şartlarını ve miktarlarını açıklayan, müteşâbih ise bir durumu açıklamayıdır.

Kādî, dil kurallarına aykırı olduğu gerekçesiyle bu tanımları hatalı bulmaktadır. Söz gelimi Kādî’ye göre bazen mensûh bir hitap, zâhiri kendisiyle kastedilen manayı açıkça ifade ettiği için muhkem olurken, başlı başına kendisiyle kastedilen anlama delalet edemeyen nâsîh bir ifade de müteşâbih olabilir. Benzer şekilde kıssalar bazen çok açık olduğu için muhkem olabilir. Kısaca muhkemin “ümmü’l-kitâb” vasfının ancak kendi yaptığı tanımla ortaya çıkacağını belirten Kādî, diğer tanımları hatalı bulmaktadır.⁴⁶

⁴⁴ Kādî Abdülcebbâr, *Şerhu’l-Usûli’l-hamse*, 600-601.

⁴⁵ Kādî Abdülcebbâr, *Şerhu’l-Usûli’l-hamse*, 600-601.

⁴⁶ Ebû’l-Hasen Kādî’l-Kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedânî, *Müteşâbihü’l-*

1.4. Değerlendirme

Cessâs, Bâkılânî ve Kâdî Abdülcebâr'ın tanımlarını incelediğimizde üç usûlcünün genel itibarıyla muhkemle zâhiri kendisiyle kastedilen anlama doğrudan delalet eden ve başka bir manaya ihtimali olmayan bütün lafızları, müteşâbihle de başka anlamlara muhtemel olan, bu yüzden manası ancak karineyle anlaşılan lafızları kastettiklerini görmekteyiz. Sadece Bâkılânî, muhkemin iki farklı anlamı olduğunu dile getirmiş ve ilk anlamda muhkemi Cessâs ve Kâdî Abdülcebâr'ın tanımıyla aynı mahiyette açıklarken ikinci anlamda muhkem ile -manası doğrudan anlaşılmasa bile- nazım ve tertibi düzgün ifadeleri kastetmiştir.

Mu'tezile'nin bazı esaslarını benimseyen Cessâs⁴⁷ ile Mu'tezilî Kâdî Abdülcebâr'ın ve Eş'arî Bâkılânî'nin ufak farklarla birlikte muhkem ve müteşâbih benzer şekilde tanımlamaları, hicrî 4. asır özelinde Mu'tezilî ve Eş'arî bazı usûlcülerin muhkem ve müteşâbihin mahiyeti hususunda ittifak ettiklerini göstermektedir.⁴⁸ Bunun nedeni büyük olasılıkla muhkem ve müteşâbih taksiminin fıkıh usûlünde dahi mahiyeti itibarıyla kelâmî uzantıları olan bir delalet tartışması oluşudur. Nitekim Şerîf el-Murtazâ'nın (öl. 436/1044) aktardığı kadarıyla kelâmcılar nasslardaki açıklık ve kapalılığı kelâmî yönüyle muhkem ve müteşâbih olarak sınıflandırmışlar ve fıkıh usûlünde mücmel olarak anılan hitapları kelâmî taksimde müteşâbih kategorisine dâhil etmişlerdir. Fukahâ ise ahkâma yönelik manası kapalı bütün lafızları mücmel olarak isimlendirmiştir.⁴⁹ Bu durumda hicrî 4. asırda farklı taksimlerin konusu olan mücmel ve müteşâbihin kapalılık yönünden eş anlamlı olduğu ve kelâmcı fakihle-

Kur'an, thk. Adnân Muhammed Zerzûr (Kâhire: Dârü't-Türâs, ts.), 1/89-91.

⁴⁷ Cessâs'ın itikadi görüşü hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Sait Arvas, *Fıkıh Usûlü Kelâm İlişkisi "Hicrî VII. Asra Kadar Hanefî Usûlü Bağlamında"* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2018), 45-62; Ramazan Çöklü, *Fıkıh Usûlü Kelâm İlişkisi-Hicrî 4. Asır Usûlcülerinin Âm Lafızlarla İlgili Yaklaşımlarının Tahlihi (Cessâs, Bâkılânî ve Kâdî Abdülcebâr Mukayesesi)* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 22-48.

⁴⁸ Bazı farklılıklarla birlikte Mu'tezile ve Ehl-i sünnet muhkemin tek bir manaya müteşâbihin de birden çok manaya delalet eden lafız oldukları hususunda ittifak etmişlerdir. Velid Kassâb, *et-Türâsü'n-nakdi ve'l-belâğî li'l-Mu'tezile (hattâ nihâyeti'l-karnî's-sânî'l-hicrî)*, nşr. Dârü's-Sekâfe (Doha: Dârü's-Sekâfe, ts.), 301.

⁴⁹ Alemü'l-Hüdâ Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed el-Alevî eş-Şerîf el-Murtazâ, *ez-Zeria ilâ usûli's-şerîa*, thk. Komisyon (Kum: Müessesetü el-İmâm es-Sâdik, 1429/2008), 248-249.

rin fıkıh usûlü eserlerinde bütün mücmel lafızları müteşâbihin kapsamına dâhil ettikleri söylenebilir.⁵⁰ Cessâs, Bâkîllânî ve Kâdî Abdülcebbâr da muhkem ve müteşâbihi kendi içinde zâhir, nas, müfesser, hafî, müşkil ve mücmel gibi alt kısımlara ayrılan bir sınıflandırma içine katmayıp Kur'an lafızlarının başlı başına tabi tutulduğu özel bir taksim olarak görmektedirler. Onların delalet anlayışında Kur'an ve sünnet lafızları ya muhkemdir ya da müteşâbih. Bu itibarla onlar, fıkıh usûlünde kendisiyle kastedilen anlama doğrudan delalet eden âm ve has lafızları, emir-nehiyeleri ve hakiki anlamında kullanılan bütün ifadeleri muhkem; tahsis edilen âm lafızları, manası karineyle anlaşılan bütün mecazî ifadeleri ve manası ancak söz sahibinin beyanıyla ortaya çıkan mücmel lafızları ise müteşâbih kabul ederler.

Cessâs, Bâkîllânî ve Kâdî Abdülcebbâr muhkem ve müteşâbihi kendi düşüncelerine uygun olarak tanımladıktan sonra literatürde mevcut diğer bazı tanımları eleştirmeye koyulmuşlardır. Cessâs, bu konuda daha esnek bir tavır sergileyerek içerik bakımından diğer tanımları da doğru kabul ederken, Bâkîllânî ve Kâdî Abdülcebbâr daha hassas davranarak diğer tanımları eleştirmişlerdir. Haddi zatında muhkem ve müteşâbihin ne olduğu hususunda kesin bir nassın bulunmaması, doğal olarak bu konuyu ulemânın ihtilafına elverişli kılmaktadır. Böyle bir durumda her bir âlimin kendi delalet anlayışına uygun tanımlar yapması kaçınılmazdır. Dolayısıyla bu tür farklılıklar, İslâmî ilkelere aykırı olmadıkça ilmî zenginlik olarak görülebilir.

Cessâs, Bâkîllânî ve Kâdî Abdülcebbâr, daha sonra muhkem ve müteşâbihin nasıl anlaşılacağı üzerinde durmuşlardır. Zira Kur'an ile sünnet nasslarının tamamını kapsamına alan bu taksimin kendi içeriğindeki anlam ve delalet bütünlüğünü ortaya koymak gerekmektedir.

2. Müteşâbih Nassların Anlaşılması Meselesi

Kur'an lafızlarının muhkemlik ve müteşâbihlik bakımından nasıl anlaşılacağı hususu, ilk dönemlerde ulemâ arasında tartışma konusu olan ve inanç ayrışmalarına etki eden önemli meselelerden biridir.

⁵⁰ Bâkîllânî, *el-İntisâr*, 2/770-780; Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 16/350-380.

Üst başlık olarak Kur'an'da te'vilin imkânı ve sınırları çerçevesinde tartışılan⁵¹ bu meselede sözü doğru anlamının ancak lafzın sınırlarına bağlı kalmakla mümkün olacağını öne süren selefın genel düşüncesi, muhkemlere tabi olmak, müteşâbihlere de sorgusuz bir şekilde inanmaktır.⁵² İmam Mâlik b. Enes'in (öl. 179/795) "istivâ malumdur, keyfiyeti meçhuldür, ona inanmak vacip, onun hakkında soru sormak ise bidattir" sözü bu hususta selefın düşüncesini temsil etmesi bakımından önem arz etmektedir.⁵³ O dönemde te'vilden uzak durmakla birlikte müteşâbih ifadeleri zâhir anlamlarında kullanan, bu yüzden küfür ve dalaletle suçlanan fırkalar da vardır. "Mücessime"⁵⁴ ve "Müşebbihe"⁵⁵ olarak adlandırılan bu grupların Allah'ı (c.c.) mahlûkâta benzeterek tevhide aykırı görüşler benimsemeleri sonucunda müteşâbih ifadelerin İslâm inanç esaslarına uygun bir dille anlamlandırılması gündeme gelmiştir.⁵⁶ Diğer taraftan müteşâbihleri öne sürerek Kur'an'ın anlaşıl- maz ve çelişki içeren bir kitap olduğunu iddia eden art niyetli kişiler, Müslümanların bu hususta makul bir delalet teorisi oluşturmalarını zorunlu kılmıştır.⁵⁷

Müteşâbihin anlaşılması meselesi hicrî 4. asırda -çalışma boyunca te'vil ayeti olarak bahsedeceğimiz- "Oysa onun gerçek manasını ancak Allah bilir ve ilimde derinleşmiş olanlar, ona inandık derler, وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ، وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ" âyeti çerçevesinde tartışılmıştır.⁵⁸ Usûlcüler görüşlerini genel olarak âyetin "وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ" kısmında geçen "و" harfinin

⁵¹ Hücetü'l-İslâm Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *İlcâmü'l-avâm an 'ilmi'l-kelem*, thk. Komisyon (Beyrût: Dârü'l-Minhâc, 1439/2017), 69-85.

⁵² Hülya Altunya, *Kâdi Abdülcebbar'da Söz (Kelâm)-Anlam İlişkisi -Kasdu'l-Mütakellim Problemi Bağlamında-* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 13.

⁵³ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-sıfât*, thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî (Cidde: Mektebetü's-Sevâdi, 1413/1993), 2/305.

⁵⁴ Mücessime fırkası ve görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İlyas Üzümlü, "Mücessime", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/449-450.

⁵⁵ Müşebbihe fırkası ve görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Müşebbihe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/156-158.

⁵⁶ Altunya, *Kâdi Abdülcebbar'da Söz (Kelâm)-Anlam İlişkisi*, 16.

⁵⁷ Söz konusu iddialar için bk. Bâkîllânî, *el-İntisâr*, 2/775-785.

⁵⁸ Âl-i İmrân 3/7.

⁵⁹ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/283-284.

delalet ettiği mana çerçevesinde temellendirmeye çalışmışlardır.⁶⁰ Bu minvalde müteşâbih nassların manalarının ilimde derinleşmiş kimseler tarafından bilineceğini savunanlar, âyette geçen “و” harfinin atıf için kullanıldığını, sadece Allah (c.c.) tarafından bilineceğini ileri sürenler ise istînâf⁶¹ anlamında kullanıldığını benimsemişlerdir. Cessâs, Bâkîllânî ve Kâdî Abdülcebbâr’ın konuyla ilgili görüşlerini, bu âyete dair yorumlarını inceleyerek tespit etmeye çalışacağız.

2.1. Cessâs

Cessâs müteşâbihleri; anlaşılmasının mümkün olup olmaması, nasıl anlaşılacağı ve ne kadarının anlaşılacağı şeklinde üç madde halinde ele alır. İlk olarak müteşâbihin anlaşılmasının imkânı üzerinde duran Cessâs, te’vil âyetinin “وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ” kısmındaki “و” harfinin istînâf anlamında kullanıldığını dair bir delil bulununcaya kadar atıf anlamında kullanılması gerektiğini, buna binaen âyetin, Kur’an’ın te’vilini ilimde derinleşen kimselerin de bileceğine delalet ettiğini söyler.⁶² Bu durumda Cessâs, müteşâbih lafızların anlamının insanlar tarafından bilinebileceğini düşünmektedir.

Daha sonra müteşâbihin nasıl anlaşılacağı üzerinde duran Cessâs’a göre bunun yegâne yolu; müteşâbih lafzın, Allah’ın (c.c.) Kur’an’da “üm-asıl” olarak nitelediği muhkeme arz edilmesi ve muhkemin anlamına muhalif olmayan bir manada yorumlanmasıdır.⁶³ Ona göre bir şeyin asıl olması diğerlerinin kendisine arz edilmesini gerektirdiği için hakkında farklı görüşler ileri sürülen müteşâbihin, ihtimalleri ortadan kaldırıp tek bir anlama delalet eden muhkeme arz edilmesi gerekir. Cessâs, “*Kalplerinde bir eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onun olmadık yorumlarını yapmak için müteşâbihlerin ardına düşerler*”⁶⁴ âyetindeki “fitne”

⁶⁰ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/283-284; Bâkîllânî, *et-Takrib*, 1/332-334; a.mlf, *el-İntisâr*, 2/775.

⁶¹ Nahiv ilminde istînâf, cümlelerin kendisiyle başladığı ilk cümleye denildiği gibi hitabın ortasında bulunup önceki sözden gizli ve açık olarak ilişkisi kesilen cümleye de denir. Dahası, bazı nahivciler istînâf cümlesini ibtidâ cümlesiyle eş anlamlı kabul ederler. İsmail Durmuş, “İstînâf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/368.

⁶² Cessâs, *el-Füsûl*, 1/29-30; a.mlf, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/283-284.

⁶³ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/282.

⁶⁴ Âl-i İmrân 3/7.

kelimesiyle küfür ve dalâletin kastedildiğini açıklayarak müteşâbihlerin ardından koşmanın ve onları muhkeme aykırı manalarda yorumlamanın kişiyi hak yoldan saptırıp küfür ve dalâlete sürükleyeceğini söyler.⁶⁵ Mesela Cessâs'a göre “*Temizleninceye kadar*/حَتَّى يَطْهَرَ”⁶⁶ âyetindeki “يَطْهَرَ” ifadesi şeddeli olarak, yani “يَطْهَرَنَّ” ve şeddesiz olarak, yani “يَطْهَرَنَّ” şeklinde okunabilmektedir. Şayet müteşâbih olan bu lafız şeddesiz okunursa kendisiyle sadece bir anlam kastedilebilmektedir ki o da “âdet kanının kesilmesi” anlamıdır. Eğer bu lafız şeddeli okunursa, bu takdirde hem âdet kanının kesilmesi hem de gusül anlamlarına muhtemel olur. Bu durumda müteşâbih olan şeddeli kıraat, muhkem olan şeddesiz kıraate hamledilerek lafız şeddesiz okunur.⁶⁷ Böylece âyet başka bir anlama ihtimali olmayan bir manada yorumlanmış olur. Benzer şekilde “*Kıyas size farz kıldır*”⁶⁸ âyeti muhkemdir. “*Ancak öldüren kimse kardeşi öldürülenin velisi tarafından affedilirse*”⁶⁹ âyeti ise başka manalara da muhtemel olduğu için müteşâbihtir. Cessâs'a göre âyetin manası, müteşâbih kısmın muhkem kısma hamledilmesiyle anlaşılmaktadır.⁷⁰

Cessâs'ın müteşâbihlerin ne kadarının anlaşılacağı hususundaki düşüncesine gelince, ona göre te'vil ayeti ilimde derinleşmiş kimselerin Allah'ın (c.c.) gösterdiği delillere binaen müteşâbihleri anlayabileceğine delalet etse de bu sadece müteşâbihlerin bir kısmı ile sınırlıdır. Bütün müteşâbihlerin anlamını sadece Yüce Allah (c.c.) bilir.⁷¹ Küçük günahları ve kıyamet saatini sadece Allah'ın (c.c.) bildiği müteşâbihlere misal olarak veren Cessâs, ilimde derinleşmiş kimselerin, “*Hepsi Rabbimiz katındandır*”⁷² diyerek manasını bildikleri ve bilmedikleri bütün âyetleri tasdik ettiklerini ve anlamını bilmedikleri müteşâbih ifadenin onlara dünyada ve ahirette fayda sağlayan bir maslahat içerdiğine kanaat getirdiklerini açıklar.⁷³ Bu durum, Cessâs'ın düşüncesinde içinde insanların

⁶⁵ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/283.

⁶⁶ el-Bakara 2/222.

⁶⁷ Cessâs, *el-Füsûl*, 1/206.

⁶⁸ el-Bakara 2/178.

⁶⁹ el-Bakara 2/178.

⁷⁰ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/191.

⁷¹ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/283-284.

⁷² Âl-i İmrân 3/7.

⁷³ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/284.

manalarını bilmedikleri lafızların yer almasının Kur'an'ın îcâzına zarar vermediğini ve adalet ilkesini ihlal eden bir durum olarak telakki edilmediğini göstermektedir. Diğer taraftan Cessâs'ın, bazı sözleri sadece Allah'ın (c.c.) bilmesinde kullara yönelik bir maslahatın bulunacağını belirtmesi nedeniyle, Kur'an'da manası anlaşılmayan lafızların varlığını onda çelişki bulunduğuna ve iddia edildiği gibi beyan vasfı taşımadığına dair delil olarak kullanan İslâm düşmanlarına karşı Kur'an müdafaası yaptığını da söyleyebiliriz.

2.2. Bâkîllânî

Bâkîllânî, te'vil âyetindeki “, ” harfinin atıf harfi olmasını ve istînâf anlamında kullanılmasını mümkün görmektedir. Fakat o, Allah'ın (c.c.) Arap'a yahut başka bir millete kendi dilleri dışında, bilmedikleri başka bir dille hitabının söz konusu olmadığını öne sürerek sözü geçen “, ”ın atıf harfi olarak kullanılmasını daha doğru bulmuş,⁷⁴ dilbilimsel olarak mümkün gördüğü istînâf anlamına pratikte karşı çıkmıştır. Ona göre sûrelerin başında geçen hurûf-ı mukattaaların ve zâhirî ifadeleri birkaç manaya muhtemel sözlerin sadece Allah (c.c.) tarafından bilineceğini ifade eden istînâf anlamı, Kur'an'ın Arapça indirildiğini beyan eden âyetlere ters olduğu için makul değildir. Bâkîllânî, Kur'an'da dillilerin anlamını bilmedikleri bir kelimenin ve anlaşılması imkânsız olan hiçbir lafzın bulunmadığını düşünmektedir. Bu yüzden ona göre “*Diğerleri de müteşâbihdir*”⁷⁵ âyetiyle birden çok anlama muhtemel olması nedeniyle zâhirî ifadesi karışık olan ve manası ancak karineyle anlaşılan sözler kastedilmiştir.⁷⁶ Öyle anlaşılıyor ki Bâkîllânî, müteşâbih lafızları hem Allah'ın (c.c.) hem de insanların anlayabileceğini savunmaktadır. Onun, birçok insanın, dilde herhangi şeyin ismi olmayan hurûf-ı mukattaaların başında bulunduğu sûrelerin isimleri olduğu konusunda ortak bir kanaate sahip olduklarını dile getirmesi, bu düşüncesini pratikte uyguladığı misallerden sadece biridir.

Bâkîllânî'nin aktardığı kadarıyla âyette geçen “, ” harfini istînâf an-

⁷⁴ Bâkîllânî, *et-Takrib*, 1/332; a.mlf, *el-İntisâr*, 2/776-778.

⁷⁵ Âl-i İmrân 3/7.

⁷⁶ Bâkîllânî, *el-İntisâr*, 2/775-776.

lamında kullananlar, âm olan beyan âyetlerinin⁷⁷ has olan te'vil âyetiyle tahsis edildiğini, bunun yanında beyan âyetlerinde geçmişten geleceğe bütün bilgilerin değil, sadece insanların bilme imkânı bulunan hitapların kastedildiğini, dolayısıyla müteşâbihlerin bundan hariç tutulduğunu iddia ederler. Bâkîllânî, bu görüşü reddeder. Ona göre Kur'an'ın Arap dili üzere indiğini açıklayan âyetler müteşâbihlerin bir şekilde anlaşılacağına delalet ettiği için “;” in atıf harfi olarak kullanılması gerekmektedir.⁷⁸

Peki, müteşâbih lafızlar nasıl anlaşılacaktır? Bâkîllânî'ye göre müteşâbih lafızlar ancak araştırma, düşünme, diğer bir zâhir ifade, aklî delil ve buna benzer bir karine aracılığıyla anlaşılabilir. Detaylı tetkik ve keskin bir bakıştan yoksun olan yorumun müteşâbih lafızların yanlış anlaşılmasına yol açacağını ifade eden Bâkîllânî, yorum deliller ışığında gerçekleşirse, bu konudaki şüphelerin ve müteşâbihlerin anlaşılma probleminin ortadan kalkacağını söylemektedir.⁷⁹

2.3. Kādî Abdülcebâr

Kādî Abdülcebâr'ın delalet anlayışında en temel ilke; Kur'an'ın, tüm fiilleri kullarına mahza fayda sağlayan (*aslah*) bir Zât'ın fiili oluşu ve bunun gereği olarak ilâhî hitabın vahiyle muhatap olan toplum tarafından sorunsuz bir şekilde anlaşılabilmesidir. Kelâmullahın ancak bu mahiyette hasen bir fiil hüviyeti kazanacağını dile getiren Kādî Abdülcebâr, aksi durumu, yani Allah'ın (c.c.) Kur'an'da manası anlaşılmayan tek bir söze dahi yer vermesini, ilâhî adalete aykırı bulduğu için caiz görmez.⁸⁰ Bu itibarla Kādî'nin delalet anlayışında Kur'an'daki bütün müteşâbih lafızların anlaşılabilmesi adeta bir zorunluluktur. O, bu düşüncesini hem aklî hem de naklî delille temellendirmektedir. Aklî delil, -hüsün

⁷⁷ Bu âyetlerin bazıları şunlardır: “Her şey için bir açıklama ve doğru yolu gösteren bir rehber...” (en-Nahl 16/89), “Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık” (el-En'âm 6/38), “Bu (Kur'an) insanlar için bir açıklama...” (Âl-i 'Imrân 3/138). Bâkîllânî, *el-İntisâr*, 2/775-776.

⁷⁸ Bâkîllânî, *el-İntisâr*, 2/775-776.

⁷⁹ Bâkîllânî, *el-İntisâr*, 2/777.

⁸⁰ Kādî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 16/356-357; a.mlf., *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 531; a.mlf., *Tenzîhü'l-Kur'an 'ami'l-metâ'in*, thk. Ahmed Abdürrahîm es-Sâyih (Mısır: el-Mektebetü'n-Nâfize, 1427/2006), 23; a.mlf., *Müteşâbihü'l-Kur'an*, 84-85.

ve kubuh düşüncesine uygun bir yaklaşımla- sonsuz ilim ve kudrete sahip olan ve kendisi için fayda ve zarar söz konusu olmayan Allah'ın (c.c.) asla kabih işlemeyeceği, bu nedenle kullarına anlamsız yahut anlamını bilmedikleri bir kelâmla hitap etmeyeceğidir.⁸¹ Naklî delil ise te'vil âyetidir. Kādî Abdülcebbâr da te'vil âyetindeki “,” harfinin atıf ve ibtidâ (*istînâf*) anlamlarına muhtemel olduğunu söyler. Fakat o, “,” harfinin ibtidâ anlamında kullanılmasını -her ne kadar “*ilimde derinleşen kimseler ona inandık derler*”⁸² ifadesinin önceki kısımdan bağımsız yeni bir cümle olmasını gerektirse de- belirli kişilerin müteşâbihlerin manalarını bilmelerine engel olacak bir dil kuralı olarak görmez.⁸³

Kādî Abdülcebbâr'a göre lafızlar anlamlarına eşit düzeyde delalet etmez. Zira bazı nassların zâhirî ifadeleri kendileriyle kastedilen anlamın bilinmesi için yeterli iken bazıları bir karineyle anlaşılabilir, bazıları da detaylı bir izaha ihtiyaç duyabilir.⁸⁴ Birden çok anlama muhtemel olan müteşâbih lafızlar da karinelere yola çıkarak sadece bir manaya delalet eden muhkem âyetler ışığı altında yorumlanarak anlaşılabilir. Kādî, sözü edilen karinenin, aklî veya sem'î olabileceğini, sem'î karinenin de bir âyetin başında, sonunda, başka bir âyette ve başka bir sûrede bulunabileceğini veya Hz. Peygamber'in sözüyle ve ümmetin icmâıyla tespit edilebileceğini savunmaktadır.⁸⁵

Kādî Abdülcebbâr, muhkem ve müteşâbih lafızlar arasındaki ilişkiyi; biri manalarının anlaşılması, diğeri adalet ve tevhid ilkelerinden söz etmeleri olmak üzere iki farklı açıdan ele alır. Onları ilk olarak manalarının anlaşılması yönüyle ele alan Kādî, her iki lafzın, Allah'ın (c.c.) Hakîm olduğunu ve asla kabih işlemeyeceğini bilmeden kendileriyle istidlâlin mümkün olmaması yönüyle aynı, fakat muhkemin manasının kolay, müteşâbihin manasının ise zor anlaşılması nedeniyle farklı olduklarını dile getirir. Kādî'ye göre dili ve Kur'an ilmini iyi

⁸¹ Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 6/47, 106-107; *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 301-302; David R. Vishanoff, *The Formation of Islamic Hermeneutics: How Sunni Legal Theorists Imagined a Revealed Law* (New Haven: American Oriental Society, 2011), 110.

⁸² Âl-i İmrân 3/7.

⁸³ Kādî Abdülcebbâr, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, 1/86.

⁸⁴ Kādî Abdülcebbâr, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, 1/87.

⁸⁵ Kādî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 600-601.

bilenler dildeki kökeni itibarıyla sadece tek bir anlama delalet eden muhkem lafızla doğrudan istidlâlde bulunabilirler.⁸⁶ Fakat müteşâbih lafızla istidlâlde bulunabilmek ve onları aklın delilleri ile muhkem lafızlar ışığı altında yorumlayabilmek için dil ve Kur'an bilgisinin yanı sıra keskin bir zekâ ve derin bir kavrayış gerekir. Ona göre Allah'ın (c.c.) âyette muhkemi müteşâbihin anlaşılması için asıl kılmasının nedeni budur.⁸⁷

Daha sonra muhkem ve müteşâbih lafızların tevhid ve adalete yönelik bir konuda haber vermesi durumuna değinen Kādî, her iki lafzın bu bakımdan da bir yönden aynı, diğer yönden farklı olduklarını söyler. İki lafzın aynı oldukları yön, her ikisinin de aklın ilkeleri ışığında yorumlanmasının zorunlu olmasıdır.⁸⁸ Farklı oldukları yön ise tevhid ve adalete aykırı fikir benimseyenlere müteşâbih lafızlarla değil, muhkem lafızlarla karşılık verilmesidir.⁸⁹ Kādî'ye göre muhkem hem Kur'an hem de icmâ deliliyle müteşâbih lafızlardan üstündür.⁹⁰

Kādî Abdülcebbâr, muhkem ve müteşâbih lafızlarla ilgili düşüncesini ortaya koyduktan sonra bu konuda kendisinden farklı düşünen muhaliflerini eleştirmeye koyulur. Onun eleştirdiği grupları beş madde halinde açıklayacağız.

1. Allah'tan (c.c.) asla yalan sâdır olmayacağını, O'nun (c.c.) *sâdikun li-nefsihî* olduğunu öne sürerek temellendirmeye çalışan Eş'arîler, müteşâbihlerin anlaşılması meselesini asla makul bir zeminde temellendiremezler.⁹¹ Kādî, bunun için kendi benimsediği kabihden tenzih teorininin kullanılması gerektiğini savunmaktadır. Bu teoriye göre; sonsuz ilmiyle neyin hasen neyin kabih olduğunu çok iyi bilen ve Hakîm bir Zât olan Allah (c.c.), ilmi gereği kabihini işlemez.⁹²

2. Kādî Abdülcebbâr müteşâbih lafızlar hakkında te'vilden sakınan ve sadece onlara iman etmekle yetinen selef ulemâsını da eleştirmekte-

⁸⁶ Kādî Abdülcebbâr, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, 1/77.

⁸⁷ Kādî Abdülcebbâr, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, 1/78.

⁸⁸ Kādî Abdülcebbâr, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, 1/78-79.

⁸⁹ Kādî Abdülcebbâr, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, 1/78-80.

⁹⁰ Kādî Abdülcebbâr, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, 76-77.

⁹¹ Kādî Abdülcebbâr, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, 1/82-83.

⁹² Kādî Abdülcebbâr, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, 1/82-83.

dir.⁹³ Ona göre Allah'ın (c.c.) kelâm fiilindeki fayda, Kur'an'ın insanlar tarafından anlaşılmasıyla elde edilir.⁹⁴ Bu yüzden Kur'an yorumunun selefın aktardığı rivayetlerle sınırlı tutulması doğru değildir. Kâdî'ye göre her asırda gerekli ilmî donanıma sahip kişiler Kur'an'ı anlayıp yorumlayabilirler.⁹⁵

Kanaatimizce Kâdî Abdülcebâr, Eş'arîler ile selef ulemâsını kendi benimsediği Mu'tezilî adalet ilkesine uymamanın kaçınılmaz sonucuyla karşı karşıya bırakmıştır. Oysa bütün âlimlerin Mu'tezilî adalet ilkesini benimsemek zorunda olmadığı yadsınamaz bir gerçekliktir. Bundan da önemlisi, Eş'arîler nefiste bir mana olan kelâmın tek olduğunu ve sözün mahiyetine yönelik tüm değişikliklerin lafzî kelâmın özelliklerinden olduğunu iddia ederek kendi görüşünü makul düzeyde temellendirebilmiştir.⁹⁶ Yine zâhir ifadeleri Allah'ı (c.c.) yaratılanlara benzetmeyi gerektiren nasslarda İmam Mâlik gibi Allah'ın (c.c.) kastettiği anlama inanıp susmayı tercih eden selefın görüşü de oldukça makul bir yaklaşımdır. Kâdî Abdülcebâr, bu iki grubu, onların sistemleri içinde yer almayan argümanları öne sürerek eleştirmektedir.

3. Kâdî'nin müteşâbih lafızlar konusunda eleştirdiği bir diğer grup, Kur'an'da çelişki olduğunu iddia eden sapkın fikirli kişilerdir.⁹⁷ Bu kişiler genel olarak müteşâbihin anlaşılmasız olması nedeniyle Kur'an'ın beyan vasfına hâlel getirdiğini ve Mücbire, Müşebbihe ve Bâtınıyye gibi fırkaların hak yoldan çıkmalarına yol açtığını iddia etmişlerdir.⁹⁸

Kâdî Abdülcebâr'a göre Kur'an'da müteşâbih nassların bulunması ne akli ne de dilbilimsel yönden problem teşkil eder. Zira onun delalet anlayışında müteşâbih ifadeler anlamlarına karineyle delalet eden lafızlardandır.⁹⁹ Diğer taraftan o, müteşâbih lafızların tıpkı *elem*ler gibi

⁹³ Ayrıntılı bilgi için bk. Kâdî Abdülcebâr, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, 1/86-87; a.mlf, *el-Muğni*, 16/378.

⁹⁴ Kâdî Abdülcebâr, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, 1/84-85.

⁹⁵ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni*, 16/361-362.

⁹⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Çöklü, *Fıkıh Usulü Kelâm İlişkisi*, 48-53.

⁹⁷ Kâdî Abdülcebâr bu kişilerin kim olduklarını çok açık bir şekilde ifade etmese de *el-Muğni*'nin ilgili kısımlarındaki açıklamalarını dikkate alarak söz konusu iddiaların diğer din mensuplarına ve İbnü'r-Râvendî gibi bazı kişilere ait olduğunu düşünüyoruz. Ayrıntılı bilgi için bk. Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni*, 16/361-400.

⁹⁸ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni*, 16/371-372.

⁹⁹ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni*, 16/360, 372; a.mlf, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, 1/81.

hikmet ve maslahat içerdiğini ve Allah'ın (c.c.) bütün fiillerinin fayda sağladığını bilen kimsenin, müteşâbih lafzın kelâm fiilindeki maslahatın bir parçası olduğunu bileceğini söyler.¹⁰⁰ Başka bir ifadeyle Kādî'ye göre müteşâbih lafızların zâhiri onların kabih olduklarını düşündürse de bu elemeler seviyesinde değildir. Elemler fayda içerdiği için kabih sayılmazken müteşâbih nassların evleviyetle kabih sayılmaması gerekir.¹⁰¹ Bunlarla da yetinmeyen Kādî, müteşâbih lafızların muhkem lafızlara nispetle daha fazla hikmet ve maslahat içerdiğini savunur. Zira ona göre âyetlerin bir kısmı müteşâbih olunca insanlar âyetler hakkında düşünmeye, nazar etmeye ve iki ihtimalden hangisinin daha doğru olduğunu tespit etmeye çalışırlar. Böylece akıllarını kullanıp imanlarını taklitten tahkik seviyesine çıkarabilir, delillere ve araştırmaya yönelebilirler.¹⁰²

4. Kādî Abdülcebbar'ın müteşâbih nasslar hususunda eleştirdiği bir diğer grup, onları hakiki anlamlarında kullanan Müşebbihe'dir. Ona göre Müşebbihe gibi fırkaların bu konuda yanlış düşmelerinin nedeni, akıllarını sağlıklı bir şekilde kullanamamalarıdır.¹⁰³

5. Kādî Abdülcebbar'ın müteşâbih nasslar konusunda bir diğer muhalifi, Bâtınîlerdir. Ona göre Kur'an'ın zâhirî anlamında kullanılan âyetleri, Arap dilini bilen herkes tarafından aynı şekilde anlaşılır. Kur'an'ın zâhirî anlamları dışında kullanılan âyetleri ise yine âyetlerin işaret ettiği karinelerle, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetiyle, ümmetin icmâıyla ve aklın delilleriyle anlaşılır. Bu nedenle Kur'an'ın ancak hatalarından arınmış bir imam aracılığıyla anlaşılacağını savunan Bâtınîler hata etmektedir.¹⁰⁴

Görüldüğü üzere Kādî Abdülcebbar, Kur'an'daki bütün sözcüklerin mutlaka bir manaya delalet etmelerinin gerekli olduğu hususuna kuvvetle vurgu yapmakta ve bu konuda en ufak bir müsamaha göstermemektedir. Ona göre Kur'an yorumunda hata edenler, akıllarını iyi kullanamadıkları ve Arap dilini iyi bilmedikleri için yanlışlardır.

¹⁰⁰ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 16/370-372.

¹⁰¹ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 16/372.

¹⁰² Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 16/373-374.

¹⁰³ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 16/376.

¹⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 16/363-370.

2.4. Değerlendirme

Cessâs, Bâkîllânî ve Kâdî Abdülcebbâr, müteşâbih nassların anlaşılıp anlaşılmayacağıyla ilgili görüşlerini te'vil âyeti çerçevesinde temellendirmeye çalışmışlardır. Üç usûlcü de te'vil âyetindeki “;” harfinin atıf ve istînâf anlamlarında kullanılmasını dil kuralları açısından mümkün görmüştür. Ancak Bâkîllânî, “;”ın mutlak olarak atıf harfi kabul edilmesini daha doğru bulmuş, Cessâs ise istînâf anlamında kullanıldığına dair bir delil bulunmadığı sürece atıf harfi kabul edileceğini savunmuş, böylece istînâf anlamını tamamen yok saymamıştır. Kâdî Abdülcebbâr da “;”ın atıf harfi olarak kullanılmasını daha doğru bulmakla birlikte sırf itikadî endişelerle istînâf anlamının dahi âyetin genel ifadesine bir etki etmeyeceğini savunmuştur. Bu tavır, onun aklî ilkelerle dil kuralları çatıştığında, aklî ilkeleri dile hâkim kıldığını gösteren önemli bir delildir.

Üç usûlcünün âyette geçen “;”ı öncelikle atıf harfi kabul etmesinin nedeni, bu mananın müteşâbih nassların anlamını ilimde derinleşen kimselerin de anlayabileceğine delalet etmesidir. Öyle ki bu takdirde âyet, “*Müteşâbihlerin te'vilini Allah (c.c.) ve ilimde derinleşen kimseler bilir*” manasına delalet etmektedir. “;” harfinin istînâf anlamında kullanılması ise bu manayı kastetmeye engel olmaktadır. Çünkü bu takdirde “*ilimde derinleşen kimseler*” ifadesi âyetin önceki kısmından bağımsız yeni bir cümle olmakta ve âyet, müteşâbihlerin anlamını sadece Allah'ın (c.c.) bileceğine delalet etmektedir.

Bâkîllânî'nin âyette geçen “;”ın atıf harfi olarak kullanılmasını zorunlu görmesi ve Kâdî Abdülcebbâr'ın da istînâf anlamının dahi müteşâbihlerin anlamını ilimde derinleşen kimselerin bileceğine delalet edeceğini iddia etmesi, büyük olasılıkla meselenin kelâmî boyutuyla ilgilidir. Zira sözü geçen iki usûlcü kelâmullahın beyan vafına halel getirmek isteyen İslâm düşmanlarına karşı hurûf-ı mukattaalar dâhil Kur'an'daki her bir lafzın bir amacının bulunduğunu ve manasının anlaşılabilirliğini savunmuştur. Bu pencereden bakıldığında usûl konularından biri olarak muhkem ve müteşâbih, hicrî 4. asırda kaleme alınan fıkıh usûlü eserlerinde mahiyeti itibarıyla Kur'an müdafaası amacı taşıyan bir delalet tartışmasıdır. Diğer taraftan Kâdî Abdülcebbâr'ın be-

nimsediği Mu'tezilî adalet ilkesine göre Kur'an'daki fayda, yani aslah prensibi, ancak Kur'an'ın vahyin nâzil olduğu topluluk tarafından anlaşılmasıyla gerçekleşir. İlâhî hitapta manası anlaşılmayan lafızların yer alması, Kādî'ye göre kelâmullahtaki faydayı ortadan kaldırması yanında Arap'a zenci diliyle hitap etmek kabilinden abes bir fiildir. Bu yüzden o, müteşâbihler dâhil Kur'an'ın bütün lafızlarının insanlar tarafından anlaşılabilir bir manaya delalet ettiğini ve bir faydaya mebni nâzil olduğunu iddia etmektedir.

Cessâs, Bâkîllânî ve Kādî Abdülcebbâr, müteşâbih nassların anlaşılacağı hususunda ittifak etseler de onların ne kadarının anlaşılacağı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Cessâs'ın din anlayışına göre bazı müteşâbih nassların anlamını sadece Allah'ın (c.c.) bilmesi mümkündür. Ancak Kādî Abdülcebbâr, benimsediği Mu'tezilî adalet anlayışı gereği bütün müteşâbih nassların anlaşılmasını zorunlu görmüştür. Esasında Cessâs da hüsün-kubuhun akliliği,¹⁰⁵ aslah prensibi, fiillerin ta'lili,¹⁰⁶ kabul şartlarını taşıyan tövbenin mutlaka kabul edileceği¹⁰⁷ gibi konularda birebir Mu'tezilî adalet prensibini benimsemektedir. Onun buna rağmen Kur'an'da manası anlaşılmayan lafızların varlığını adalet ilkesini ihlal eden bir durum olarak görmemesi, Cessâs ve Kādî Abdülcebbâr'ın adalet anlayışında bazı farklılıkların bulunduğuna yönelik bir delil sayılabilir.

Cessâs, Bâkîllânî ve Kādî Abdülcebbâr'ın ittifak ettikleri bir diğer husus, müteşâbih lafızların nasıl anlaşılacağı meselesidir. Üç usûlcü ağız birliğiyle birden çok manaya muhtemel müteşâbih lafızların muhkeme hamledilmesi gerektiği hususunda hemfikirdirler. Onlar, âyetlerin yanı sıra aklî delilleri, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) fiillerini ve icmâi bu konuda geçerli birer delil olarak görmektedirler. Kādî Abdülcebbâr, bunlara ilaveten müteşâbih lafzın tevhid ve adalet ilkeleriyle ilişkili olması durumunda mutlaka aklî ilkelere başvurulması gerektiğini belirtmiştir. Bu tavır, adı geçen usûlcülerin müteşâbih lafızları kendi itikadî düşüncelerine uygun bir metotla yorumlama çabasında olduklarını göstermektedir.

¹⁰⁵ Cessâs, *el-Füsûl*, 1/71-356; 2/100-241-242.

¹⁰⁶ Cessâs, *el-Füsûl*, 1/260, 326, 355, 358; Arvas, *Fıkıh Usûlü Kelâm İlişkisi*, 61-62.

¹⁰⁷ Cessâs, *el-Füsûl*, 1/143; Arvas, *Fıkıh Usûlü Kelâm İlişkisi*, 61-62.

Cessâs ve Bâkîllânî'den farklı olarak Kâdî Abdülcebbâr, müteşâbih lafızları kendisi gibi anlamayan muhaliflerini de açık bir şekilde ve sert bir dille eleştirmiş, bu bağlamda Eş'arîlerin, selef ulemâsının, Müşebbihe'nin ve Bâtınıyye'nin müteşâbih lafızlar konusunda yanılığa düştüklerini iddia etmiştir. Bu da göstermektedir ki hicrî 4. asırda bazı usûlcüler, dışta diğer din mensuplarına içte de diğer mezheplere karşı makul bir delalet anlayışı oluşturma çabası içerisindeydiler.

Sonuç

Hicrî 4. asrın delalet tartışmalarından biri olarak muhkem ve müteşâbih konusu, fıkıh usûlü-keâm ilişkisinin oldukça bariz bir şekilde görüldüğü konulardan biridir. Fıkıh usûlünde Kur'an ve sünnet lafızlarındaki müteşâbih ifadelerin anlaşılması konusuna odaklanan mesele, kökeni itibarıyla dışta diğer din mensuplarına içte de diğer mezheplere karşı bir Kur'an müdafaası amacı güden kelâmî bir delalet tartışmasıdır. Bundan olsa gerek meselenin fûrû'-ı fıkha doğrudan bir etkisi bulunmamaktadır. Cessâs ve Bâkîllânî'den farklı olarak Kâdî Abdülcebbâr, meseleyi tamamen Mu'tezilî adalet ve tevhid ilkeleri çerçevesinde ele almıştır.

Hicrî 4. asır usûl düşüncesinin önemli temsilcileri olan Cessâs, Bâkîllânî ve Kâdî Abdülcebbâr'a göre muhkem ve müteşâbih, nassların tamamını ilgilendiren genel bir lafız taksimidir. Öyle ki onlara göre bütün nasslar, ister umûm, husus, müşterek ve müevvel olsun isterse mücmel, mübeyyen, hakikat ve mecaz olsun genel itibarıyla ya muhkemdir ya da müteşâbih. Bu hususta belirleyici unsur, lafzın manasına delalet şeklidir. Buna göre fıkıh usûlünde bir lafız şayet anlamına doğrudan delalet ederse muhkemdir. Eğer lafzın manası karineyle anlaşılıyorsa müteşâbihtir.

Cessâs, Bâkîllânî ve Kâdî Abdülcebbâr'ın muhkem ve müteşâbih tanımları birbirine oldukça benzemektedir. Bâkîllânî, muhkemin iki farklı anlamı olduğunu belirtse de üç usûlcü genel olarak muhkem ile başka bir anlama muhtemel olmaksızın manasına doğrudan delalet eden lafızları, müteşâbihle de anlamı karışık ve başka manalara muhtemel lafızları kastetmişlerdir.

Hicrî 4. asırda müteşâbih nassların anlaşılmasıyla ilgili tartışmalar genel itibarıyla araştırma boyunca te'vil âyeti olarak andığımız, “*Oysa onun gerçek manasını ancak Allah bilir ve ilimde derinleşmiş olanlar, ona inandık derler*”¹⁰⁸ âyeti kapsamında gerçekleşmiştir. Âyette geçen “;” harfi atıf ve istînâf anlamlarında kullanılabilir. Atıf olarak kullanıldığı takdirde âyette geçen “*ve ilimde derinleşmiş olanlar*” ifadesi önceki kısma bağlanmakta ve böylece müteşâbih lafızları insanların da anlayabileceği iddia edilebilir. “;”in istînâf anlamında kullanılması takdirinde ise -her ne kadar Kādî Abdülcebâr kabul etmese de- âyet müteşâbih nassların anlamını sadece Allah'ın (c.c.) bileceğine delalet etmektedir. Cessâs, Bâkılânî ve Kādî Abdülcebâr'ın her biri “;”ı atıf harfi olarak kabul etmiş, böylece müteşâbih lafızları insanların da anlayabileceğini savunmuşlardır.

Cessâs ve Kādî Abdülcebâr, müteşâbih nassların ne kadarının anlaşılacağı hususunda farklı düşünmektedirler. Bu farklılık iki usûlcünün Mu'tezilî adalet anlayışına yaklaşımındaki farklılıktan kaynaklanmaktadır.

Kaynakça

- Akay, Ali. “Kādî ‘Abdülcebâr’ın Müteşâbihleri Yorumlama Metodu Üzerine Bir Değerlendirme”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2006), 293-313.
- Altunya, Hülya. *Kādî Abdülcebâr’da Söz (Kelâm)-Anlam İlişkisi -Kasdu'l-Mütakellim Problemi Bağlamında-*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Arvas, Mehmet Sait. *Fıkıh Usûlü Kelâm İlişkisi “Hicrî VII. Asra Kadar Hanefî Usûlü Bağlamında”*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2018.
- Aydın, Abdullah. “Muhtelifü'l-Hadîs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/74-77. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed el-Basrî. *el-İntisâr li'l-Kur'ân*. thk. Muhammed İsmâ el-Kudât. 2 Cilt. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1422/2001.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed el-Basrî. *et-Takrîb ve'l-İrşâd (es-Sagîr)*. thk.

¹⁰⁸ Âl-i İmrân 3/7.

- Abdülhamîd b. Ali Ebû Züneyd. 3 Cilt. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1418/1998.
- Beyhâkî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *el-Esmâ' ve's-sıfât*. thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî. 2 Cilt. Cidde: Mektebetü's-Sevâdî, 1. Basım, 1413/1993.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'an*. thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî. 5 Cilt. Beyrût: Dâr-ı İhyâî't-Türâsî'l-Arabî, 1405/1985.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *el-Fusûl fi'l-Usûl*. thk. Muhammed Muhammed Tâmir. 2 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1431/2010.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâh Tâcü'l-lüga ve shâhü'l-arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgafur Attar. 6 Cilt. Beyrût: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 4. Basım, 1987/1407.
- Çöklü, Ramazan. *Fıkıh Usûlü Kelâm İlişkisi-Hicrî 4. Asır Usûlcülerinin Âm Lafızlarla İlgili Yaklaşımlarının Tahlili (Cessâs, Bâkîllânî ve Kâdî Abdülcebbâr Mukayesesi)*. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Duman, M. Zeki. "Müteşâbihâtın Te'vili". *Bilimname: Düşünce Platformu* 3/9 (2005/3), 39-54.
- Durmuş, İsmail. "İstînâf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/367-368. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Ahmed er-Tûsî. *İlcâmü'l-'avâm an 'ilmi'l-kelâm*. thk. Komisyon. Beyrût: Dârü'l-Minhâc, 1. Basım, 1439/2017.
- Işıcık, Yusuf. "Kur'an-ı Kerim'de Müteşâbih ve Te'vili". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1996), 55-65.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî. *el-Cemhere*, thk. Remzî Münîr Ba'lebekkî. 3 Cilt. Beyrût: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1. Basım, 1407/1987.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî. *Mücmelü'l-lüga*. thk. Züheyr Abdülmuhsin Sultan. 2 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1406/1986.
- İbn Sîde, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî. *el-Muhassas*. thk. Halil İbrahim Ceffâl. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâî't-Türâsî'l-Arabî, 1. Basım, 1417/1996.
- İltaş, Davut. *Fıkıh Usulünde Mütakellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı*. İstanbul:

- İsam Yayınları, 1. Basım, 2011.
- Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kādî'l-Kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *el-Muğnî*. thk. Emîn el-Hülî. 15 Cilt. b.y.: y.y., ts.
- Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kādî'l-Kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *Müteşâbihü'l-Kur'an*. thk. Adnân Muhammed Zerzûr. 2 Cilt. Kâhire: Dârü't-Türâs, ts.
- Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kādî'l-Kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*. thk. Abdülkerîm Osmân. Kahire: Mektebetu Vehbe, 3. Basım, 1416/1996.
- Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kādî'l-Kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *Tenzihü'l-Kur'an 'ani'l-metâ'in*. thk. Ahmed Abdürrahîm es-Sâyih. Mısır: el-Mektebetü'n-Nâfize, 1. Basım, 1427/2006.
- Kandemir, M. Yaşar. "Garîbü'l-Hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/376-378. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Kürâunnevl, Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hasen el-Hüseyn el-Hünâî el-Ezdî. *el-Münecced fi'l-lüga*. thk. Ahmet Muhtar Ömer - Dâhî Abdülbaki. Kahire: Âlimü'l-Kütüb, 2. Basım, 1409/1988.
- Özmen, Kerim. *İmam Mâtürîdî ve Kādî 'Abdülcebbâr'ın Tefsirlerinde Yüce Allah'a Dair Müteşâbihlerin Yorumu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Esâsü't-takdîs*. Lübnan: Dâru Nûru's-Sabâh, 1. Basım, 1432-2011.
- Şehrîstânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *Mefâtihu'l-esrâr ve mesâbihu'l-ebrâr*. thk. Muhammed Ali Âzerşeb. 2 Cilt. Tahran: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsât li't-Türâsi'l-Mahtût, 1429/2008.
- Şerîf el-Murtazâ, Alemü'l-Hüdâ Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed el-Alevî. *ez-Zerîa ilâ usûli's-şerîa*. thk. Komisyon. Kum: Müessesetü el-İmâm es-Sâdik, 1429/2008.
- Üzüm, İlyas. "Mücessime". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/449-450. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Velîd Kassâb. *et-Türâsü'n-Nakdî ve'l-Belâgî li'l-Mu'tezile (Hattâ Nihâyeti'l-Karnî's-Sânî'l-Hicrî)*. nşr. Dârü's-Sekâfe. Doha: Dârü's-Sekâfe, ts.
- Vishanoff, David R. *The Formation of Islamic Hermeneutics: How Sunni Legal*

- Theorists Imagined a Revealed Law*. New Haven: American Oriental Society, 2011.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Müşebbihe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/156-158. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Müteşâbih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/204-207. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Yerinde, Adem. “Müşkilü'l-Kur'ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/164-167. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.